ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-5

CHIZIQLI BOG'LIQLIK VA CHIZIQLI ERKLI VEKTORLAR VA ULARNING XOSSALARI

Abdujalilova Kamolaxon Abduvohidjon qizi
NamDU Fizika-matematika fakulteti Matematika yo'nalishi 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Mahmudova Dilnoza Xaytmirzayevna
NamDU Matematika kafedrasi katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada chiziqli bog'liqlik va chiziqli erkli (mustaqil) vektorlar tushunchalari, ularning asosiy xossalari, va algebraik strukturalardagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu tushunchalarning fizika, kompyuter grafikasi, iqtisodiyot, statistika va boshqa fanlardagi qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Misollar va vizual ko'rsatmalar asosida mavzuning amaliy ahamiyati yoritilgan.

KALIT SO'ZLAR:
Chiziqli bog'liqlik, chiziqli erkli vektorlar, vektor fazosi, determinanta, fizik modellar, ma'lumotlarni tahlil qilish.

ЛИНЕЙНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ И ЛИНЕЙНО НЕЗАВИСИМЫЕ ВЕКТОРЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ДРУГИХ НАУКАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются понятия линейной зависимости и линейно независимых (самостоятельных) векторов, их основные свойства и значение в алгебраических структурах. Особое внимание уделено применению этих понятий в таких науках, как физика, компьютерная графика, экономика, статистика и других. Практическая значимость темы раскрыта на основе примеров и визуальных иллюстраций.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Линейная зависимость, линейно независимые векторы, векторное пространство, определитель, физические модели, анализ данных.

LINEAR DEPENDENCE AND LINEARLY INDEPENDENT VECTORS AND THEIR APPLICATIONS IN OTHER SCIENCES

ABSTRACT

This article explores the concepts of linear dependence and linearly independent vectors, their fundamental properties, and their importance in algebraic structures. Special attention is given to the application of these concepts in physics, computer graphics, economics, statistics, and other fields. The practical significance of the topic is demonstrated through examples and visual representations.

KEYWORDS: Linear dependence, linearly independent vectors, vector space, determinant, physical models, data analysis.

KIRISH

Chiziqli algebra matematikaning muhim bo'limlaridan biri bo'lib, uning asosiy tushunchalari vektorlar, matritsalar, determinantalar va ular bilan bog'liq algebraik operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bu sohaning eng asosiy kategoriyalaridan biri — chiziqli bog'liqlik va chiziqli erkli (mustaqil) vektorlar tushunchasidir. Ushbu tushunchalar yordamida fazoda vektorlarning qanday munosabatda ekanini, ularning bir-biridan qanchalik farqli yoki o'zaro ifodalanuvchanligini aniqlash mumkin. Bu

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

matematik asoslar ko‘plab fanlarda — tabiiy fanlardan tortib, ijtimoiy va texnik sohalargacha — amaliy masalalarni yechishda keng qo‘llaniladi.

Chiziqli bog‘liqlik deganda biror vektorlar to‘plamidagi vektorlardan birini boshqalar yordamida chiziqli kombinatsiya shaklida ifodalash mumkinligi tushuniladi. Aksincha, agar hech bir vektor boshqalar yordamida chiziqli kombinatsiya shaklida ifodalanmasa, bu vektorlar to‘plami chiziqli erkli deb ataladi. Bu ikki tushuncha o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularni tushunish orqali vektor fazolarining tuzilishini tahlil qilish, optimal bazislar tanlash va turli o‘lchamli modellar yaratish mumkin bo‘ladi. Masalan, fizikada kuchlar va tezliklar vektorlar sifatida ifodalanadi va ularning o‘zaro bog‘liqligi fizik muvozanat yoki harakat qonunlarini belgilaydi. Kompyuter grafikasi va geometriyada esa chiziqli erkli vektorlar yordamida uch o‘lchamli obyektlar koordinatalari, proyeksiyalar va harakatlar aniqlanadi. Iqtisodiyot va statistikada esa o‘zgaruvchilar orasidagi chiziqli bog‘liqlik regressiya tahlilida yoki ko‘p o‘zgaruvchili modellar tuzishda aniqlovchi rol o‘ynaydi.

Shu sababli, chiziqli bog‘liqlik va chiziqli erkli vektorlar mavzusi nafaqat nazariy matematika doirasida, balki amaliy fanlarda ham chuqur o‘rganilishi lozim bo‘lgan dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolada mazkur tushunchalarning nazariy asoslari, ularni aniqlash usullari va boshqa fanlardagi qo‘llanilishi ilmiy tahlil qilinadi.

METOD

Chiziqli bog‘liqlik va chiziqli erkli vektorlar tushunchalarini aniqlash va ularni tahlil qilishda matematik usullar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bo‘limda mazkur tushunchalarning asosiy ta’riflari, ularni aniqlash usullari va amaliy hisoblash metodlari bayon qilinadi.

Aytaylik, V — vektor fazo va $\vec{v}_1, \vec{v}_2, \dots, \vec{v}_n \in V$ Bu vektorlar to‘plami chiziqli bog‘liq deyiladi, agar mavjud bo‘lsa:

$$a_1\vec{v}_1 + a_2\vec{v}_2 + \cdots + a_n\vec{v}_n = \vec{0},$$

bunda $a_i \in R$, va kamida bitta $a_i \neq 0$.

Agar bunday kombinatsiya faqat nol koeffitsientlar orqali yuzaga kelsagina (ya'ni $a_1 = a_2 = \cdots \dots = a_n = 0$ bu vektorlar chiziqli erkli deb ataladi.

Bu ta’rif asosida vektorlar to‘plamining bog‘liqligini aniqlash uchun chiziqli tenglamalar sistemasini yechish yoki matritsa usullaridan foydalaniladi.

Chiziqli bog‘liqlikni aniqlashning samarali usullaridan biri — vektorlarni satrlar yoki ustunlar sifatida matritsa ko‘rinishida yozish va ushbu matritsaning rangini yoki determinantini hisoblashdir.

Aytaylik, A — $n \times n$ o‘lchamli kvadrat matritsa bo‘lib, uning ustunlari $\vec{v}_1, \vec{v}_2, \dots, \vec{v}_n$ vektorlardan tashkil topgan.

Agar:

$$\det(A) \neq 0 \Rightarrow vektorlar\ chiziqli\ erkli,$$
$$\det(A) = 0 \Rightarrow vektorlar\ chiziqli\ bog‘liq.$$

Bu yondashuv ayniqsa EHM yordamida katta o‘lchamli vektor to‘plamlari bilan ishlashda qulaylik yaratadi.

Chiziqli bog‘liqlikni aniqlashda yana bir keng tarqalgan metod — Gauss usulidir. Vektorlar asosida tuzilgan matritsa qator qisqartirish (row-reduction) orqali yengil ko‘rinishga keltiriladi. Natijada:

-Qatorlar soni rangga teng bo‘lsa — vektorlar chiziqli erkli,

-Aks holda — chiziqli bog‘liq.

Bu usul chiziqli tenglamalar sistemasini tahlil qilishda va asosli bazislarni ajratishda muhim hisoblanadi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

VOLUME-5, ISSUE-5

Kam o‘lchamli fazolarda (masalan, $R^2 yoki\, R^3$) chiziqli bog‘liqlikni vizual tarzda aniqlash ham mumkin:

- R^2 fazoda ikkita vektor bir to‘g‘ri chiziq bo‘ylab joylashgan bo‘lsa — ular chiziqli bog‘liq.
- R^3 fazoda uchta vektor bitta tekislikda yotgan bo‘lsa — ular chiziqli bog‘liq.

Bu yondashuv fizikada kuchlar, harakatlar va elektromagnit maydon modellarida sezilarli ahamiyatga ega.

Zamonaviy matematik dasturlar — MATLAB, Python (NumPy), Mathematica va Maple orqali: matritsa determinanti aniqlanadi, rang (rank) topiladi, vektorlar erkli yoki bog‘liqligi test qilinadi.

NATIJA

Ushbu tadqiqotda chiziqli bog‘liqlik va chiziqli erkli vektorlarning nazariy asoslari tahlil qilindi hamda ularni aniqlash usullari amaliy misollar orqali sinovdan o‘tkazildi. Quyida olingan asosiy natijalar tafsilotlari bayon etiladi:

Amaliy misol sifatida quyidagi vektorlar to‘plami ko‘rib chiqildi:

$$\vec{v}_1 = \begin{bmatrix}1\\2\\3\end{bmatrix}, \quad \vec{v}_2 = \begin{bmatrix}2\\4\\6\end{bmatrix}, \quad \vec{v}_3 = \begin{bmatrix}1\\0\\1\end{bmatrix}$$

Ushbu vektorlar asosida tuzilgan matritsaning determinanti quyidagicha hisoblandi:

$$A = \begin{bmatrix}1 & 2 & 1\\2 & 4 & 0\\3 & 6 & 1\end{bmatrix} \Rightarrow \det(A) = 0$$

Natijada, ushbu uchta vektor orasida chiziqli bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Ayniqsa, $\vec{v}_2 = 2\vec{v}_1$ ekanligi bu bog‘liqlikni yaqqol ko‘rsatdi.

Yana bir to‘plam:

$$\vec{u}_1 = \begin{bmatrix}1\\0\\0\end{bmatrix}, \quad \vec{u}_2 = \begin{bmatrix}0\\1\\0\end{bmatrix}, \quad \vec{u}_3 = \begin{bmatrix}0\\0\\1\end{bmatrix}$$

Ushbu vektorlar asosida tuzilgan matritsa qator qisqartirish orqali **birlik matritsa**ga keltirildi:

$$U = \begin{bmatrix}1 & 0 & 0\\0 & 1 & 0\\0 & 0 & 1\end{bmatrix} \Rightarrow \text{rank}(U) = 3$$

Shunday qilib, $\vec{u}_1, \vec{u}_2, \vec{u}_3$ vektorlar to‘plami chiziqli erkli ekanligi isbotlandi. Bu bazis vektorlar R^3 fazoni to‘liq qamrab oladi.

R^2 fazodagi quyidagi vektorlar:

$$\vec{a} = \begin{bmatrix}3\\4\end{bmatrix}, \quad \vec{b} = \begin{bmatrix}6\\8\end{bmatrix}$$

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

tekislikda bir to‘g‘ri chiziqda joylashganligi sababli ular orasida chiziqli bog‘liqlik mavjud:

$$\vec{b} = 2 \cdot \vec{a}$$

Bu geometrik jihatdan ham tasdiqlandi: ikki vektor bir yo‘nalishda yotgan bo‘lib, ular orasida mustaqillik yo‘q.

lmiy fanlar kesimida qo‘llanilishi:

Fizika: Harakat tahlilida vektorlar orasidagi bog‘liqlik tekislikdagi tezlik yoki kuchlar sistemasi orasidagi muvozanatni anglatadi.

Informatika: Grafik dasturlashda 3D modellashtirishda obyektlarning harakat vektorlarini chiziqli erkli bazisga asoslab aniqlash yuqori aniqlik beradi.

Iqtisodiyot: Ko‘p omilli regressiya modellarida o‘zgaruvchilar chiziqli bog‘liq bo‘lsa, multikollinearlik muammosi yuzaga keladi va model ishonchliligi pasayadi.

Statistika: Mahsus transformatsiyalar (masalan, PCA — asosiy komponentlar tahlili) erkli vektorlar bazisiga o‘tishni ta’minlaydi.

MUHOKAMA

Tadqiqot davomida chiziqli bog‘liqlik va chiziqli erkli vektorlar tushunchalarining nazariy va amaliy aspektlari o‘rganildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, bu tushunchalar nafaqat matematik analizda, balki turli fanlar - fizika, informatika, statistika va iqtisodiyotda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Matritsa determinanti va qator qisqartirish (Gauss eliminatsiyasi) kabi algebraik usullar vektorlar to‘plamining chiziqli bog‘liq yoki erkli ekanligini aniqlashda aniq va ishonchli metodlar sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, yuqori o‘lchamli fazolarda (masalan, Rn\mathbb{R}^nRn) chiziqli erkli vektorlar yordamida bazis qurilishi ko‘plab matematik modellarning asosini tashkil etadi.

Geometrik jihatdan chiziqli bog‘liqlik - vektorlarning bir to‘g‘ri chiziq bo‘ylab joylashuvi yoki bir-birining skalyar ko‘paytmasi orqali ifodalanishi - tushunchani intuitiv tushunishga yordam beradi. Bu esa, ayniqsa, o‘quvchilarga yoki dasturchilarga 3D muhitda obyektlar harakatini modellashda foydalidir.

Fizikadagi kuchlar muvozanati yoki tezlik vektorlarining yo‘nalishi, statistikadagi multikollinearlik muammolari, iqtisodiy modeldagi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik - bularning barchasi vektorlar chiziqli bog‘liqligi va erkli bo‘lishining real qo‘llanilishiga misol bo‘la oladi. Ayniqsa, asosiy komponentlar tahlilida (PCA) yuqori o‘lchamli ma’lumotlarni kamaytirishda chiziqli erkli bazisga o‘tish muhim hisoblanadi.

XULOSA

Chiziqli bog‘liqlik va chiziqli erkli vektorlar tushunchalari zamonaviy matematikada markaziy o‘rinni egallaydi. Ushbu maqolada bu tushunchalarning mohiyati, ularni aniqlash usullari va amaliy qo‘llanilish jihatlari tahlil qilindi.

Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

-Vektorlar to‘plami chiziqli bog‘liqlik xususiyatiga ega bo‘lsa, ularni kombinatsiyalab ifodalash mumkin, bu esa matematik modellashtirishni soddalashtiradi.

-Chiziqli erkli vektorlar esa fazoda mustaqil yo‘nalishlarni bildiradi va bazis sifatida ishlatiladi.

-Bu tushunchalar informatika, fizika, iqtisodiyot va boshqa sohalarda model tuzish, optimallashtirish va tahlil jarayonlarining muhim elementi hisoblanadi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

Kelgusidagi izlanishlar ushbu tushunchalarni notekis fazolar, chiziqsiz modellarda ham tatbiq qilish imkoniyatlarini ochib berishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellekt va mashinali o'rganishda yuqori o'lchamli vektorlar ustida ishlashda bu tushunchalarning yanada kengroq tatbiqlari kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anvarova, M., & Mahmudova, D. (2025). THE APPLICATION OF ECOND-ORDER CURVES. B THEORETICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES (T. 4, Выпуск 5, cc. 188–191). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.15104205

2. Abdulhayeva, G., & Mahmudova, D. (2025). TEKISLIKDA TO'G'RI CHIZIQ TENGLAMALARI VA ULARNI AMALIYOTGA TADBIQI. B THEORETICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES (T. 4, Выпуск 7, cc. 35–40). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.15167776

3. Karimberdiyeva, D., & Mahmudova, D. (2025). TEKISLIKDAGI PERSPEKTIV-AFFIN MOSLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. B DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN MODERN SCIENCES (T. 4, Выпуск 3, cc. 114–117). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.15123521

4. Abduraxmonova, R., & Mahmudova, D. (2025). NUQTADAN TO'G'RI CHIZIQQACHA BO'LGAN MASOFA. IKKI TO'G'RI CHIZIQ ORASIDAGI BURCHAK. B THEORETICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES (T. 4, Выпуск 7, cc. 74–78). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.15186643

5. Ismoilova D., & Mahmudova, D. (2025). KO'P O'LCHOVLI YEVKLID FAZOSI: O'QITISH TEXNOLOGIYASI ASOSIDA YONDASHUV. *Innov. Conf.* Published online April 17, 2025:1-7. Accessed April 18, 2025.

6. Mamatkadirova Zebo Tohirjon qizi, & Dilnoza Xaytmirzayevna Maxmudova. (2025). CONSTRUCTING AN ELLIPSE USING CONJUGATE DIAMETERS AND ITS APPLICATIONS. *International Scientific and Current Research Conferences*, *1*(01), 48–55. Retrieved from https://orientalpublication.com/index.php/iscrc/article/view/1840